

Ivan Filip Kovačević*

*New York Institute for the Humanities
and Social Studies*

PROBLEMI KVALITATIVNOG ISTRAŽIVANJA SIVE EKONOMIJE

Apstrakt: Kroz analizu dva istraživanja sive ekonomije obavljena u Detroitu i Beogradu u radu se nastoji formulisati idealni model takvog istraživanja. Razmatraju se trajanje istraživanja, načini ulaska u istraživanu sredinu i fokus samog istraživanja. U tom modelu se predlaže duži boravak na terenu, postepeno legitimisanje istraživača, integrisanje u zajednicu i fazna tematizacija. Prvi deo istraživanja je uočavanje i opisivanje same sive ekonomske delanosti, da bi se u drugom delu obratila pažnja na socioekonomske faktore koji dovode do sive ekonomije. To znači da se uzima u obzir realna ekonomska situacija, prihodi, rashodi, stvarna i željena potrošnja, realni socijalni status, kao i želje, aspiracije, tj. prestiž, etnosocijalno shvatanje društvene pokretljivosti, mikrosocijalni odnosi. Čak i kada bi se idealni model sveo na ostvarivi unutar naučne i šire zajednice, davao bi korisnije informacije od aproksimativnih procena obima sive ekonomije.

Ključne reči: siva ekonomija, istraživanje, kvalitativni pristup, etički kodeks, idealni model, metod

Uvod

Svako istraživanje sive ekonomije sučava se sa mnoštvom problema. Počevši od pojmovnog određenja, pa do uspostavljanja odnosa cilja i metoda istraživanja, istraživači se suočavaju s problemima koji se rešavaju, koji se teško rešavaju ili se uopšte ne mogu rešiti. A neki, kao pojmovno određenje usled konvencionalne prirode, moguće je i izbeći. Fokusirajući se na koncipiranje kvalitativnog istraživanja sive ekonomije, opredelili smo se, dosta arbitrarno, za pojam „siva ekonomija“. Svesni metaforičnog karaktera ovog naziva, opredelili smo se zbog njegove raširenosti, i to kako u naučnom tako i u svakodnevnom diskursu, i na taj način izbegli obimno raspravljanje o nazivu pojave koju nameravamo da istražujemo.

* <https://orcid.org/0009-0006-1070-824X>, ivan.filip23@gmail.com

U pristupima sivoj ekonomiji prelamaju se vrlo opšta pitanja, kao što je pitanje odnosa nauke i primene nauke. Naime, vannaučni zahtev da se suzbija siva ekonomija rezultira primarnim zahtevom da se utvrdi obim, pri čemu se odmah dolazi do merenja. Glavno merenje je merenje obima sive ekonomije u poređenju s najvažnijim pokazateljima ekonomskog stanja, kao što su bruto društveni proizvod i sl. Dva glavna oblika merenja obima sive ekonomije zasnovana su na indirektnim i direktnim istraživačkim postupcima. Indirektni istraživački postupci generisani u ekonomskoj analizi pokušavaju da posrednim pokazateljima utvrde obim sive ekonomije, dok se direktna istraživanja zasnivaju na sociološkoj metodologiji, prvenstveno na anketi. Ukupna slabost indirektnih istraživanja, bilo da se radi o merenju potrošnje električne energije, korišćenja gotovine, obima transakcija, stope aktivnosti ili složenom postupku MIMIC (Multiple Indicator Multiple Causes), u velikom je rasponu rezultata koji bitno umanjuje njihovu verodostojnost. S druge strane, direktna istraživanja se susreću s problemima koji proizilaze iz mogućnosti upotrebe ankete. Anketa traži jasno definisane i relevantne ispitanike do kojih je u slučaju aktera sive ekonomije taško ili nemoguće doći u obimu koji je potreban da bi anketa statističkom obradom dala određene rezultate i stoga se anketiraju privredni subjekti, tj. firme. Svakako da i u poslovanju firmi ima elemenata sive ekonomije, samo što je malo verovatno da će ti ispitanici davati iskrene odgovore. Nema te garancije anonimnosti i zaštite podataka koja bi odgovorna lica legalnih privrednih subjekata nagovorila da se autokriminalizuju u odgovorima. Stoga se anketom dobijaju stavovi i procene ispitanika koji ne moraju imati uporište u realnom odvijanju sive ekonomije.

Istraživanje sive ekonomije može imati dva osnovna podsticaja. Jedan je naučni interes koji obuhvata ekonomsko ponašanje u onom delu u kome ga ne prati mejnstrim ekonomske nauke posvećen makro i mikro ekonomiji. Ni mikroekonomija, koja se zaustavlja na malom preduzeću ili pojedinačnom preduzetniku, ne doseže do sive zone ekonomskog ponašanja. Daleko je rašireniji institucionalni podsticaj istraživanju sive ekonomije potekao iz državnog ili civilnog sektora. Tako inicirana istraživanja često su bastardna, jer, osim naučnog pristupa, sadrže i zahtev da donesu „preporuke“ koje izlaze iz okvira nauke i postaju primena naučnih znanja. Poseban problem predstavlja to što se najčešće zadato pitanje odnosi na obim sive ekonomije i načine suzbijanja, a metodi utvrđivanja obima imaju vrlo malo veze s načinima suzbijanja koji se zahtevaju u porudžbi istraživanja. Kada bi glavni zadatak bio dati preporuke za suzbijanje sive ekonomije, istraživači obima ili udela u bruto društvenom proizvodu su nekompetentni i morali bi da taj posao prepuste stručnjacima drugog profila (sociolozima, psiholozima, antropolozima, pravnicima, kriminolozima). Uzroci postojanja sive ekonomije ili njenog obima ne nalaze se u statističkim korelacijama, ali je moguće potražiti ih dubljim sociološkim, psihološkim ili antropološkim analizama. To ne znači da statističke analize obima sive ekonomije, bez obzira na preveliki raspon rezultata, nemaju strateški značaj. Što preciznija saznanja o obimu sive ekonomije su od koristi i opštoj ekonomskoj politici i naukama koje nastoje da osvetle uzroke i funkcije same pojave.

Ukoliko se prihvati da se o uzrocima sive ekonomije, tj. o razlozima zbog kojih ljudi u njoj učestvuju ne može ništa saznati iz njenog obima utvrđenog, na primer, merenjem potrošnje električne energije, postavlja se pitanje kako istražiti sivu ekonomiju u njenim dubljim socijalno-psihološkim korenima.

Kvalitativni pristupi sivoj ekonomiji

Etnografski postupak prikupljanja podataka o prihodu i potrošnji javlja se na samim počecima sociologije ili, možda bolje rečeno, u njenim pretečama. To je prvenstveno istraživanje Frederika Le Pleja (Le Play [1855] 1877–1879) u knjizi *Evropski radnici (Les ouvriers européens 1855)*.¹ Le Plej je poznat po istraživanju porodičnog budžeta radnika, pri čemu je direktno prikupljao podatke o budžetu i potrošnji. Ipak, bilo je potrebno mnogo vremena da se u jednoj drugoj disciplini razvije proučavanje tradicionalne ekonomije, pa da se ta proučavanja prenesu u gradove, i to prvenstveno gradove Trećeg sveta što je tradicionalni antropološki teren. Često se kao početak modernog istraživanja sive ekonomije smatraju istraživanja antropologa Kejta Harta ranih 1970-ih godina u Akri u Gani (Hart 1973) i istraživanja pod okriljem Međunarodne organizacije rada (International Labour Organization – ILO) u Keniji 1972. godine (Bengasser 2000). Ta dva istraživanja baštine jednu naučnu i jednu aktivističku liniju – antropološko istraživanje ekonomskog ponašanja u „primitivnim društvima“, kako se nazivao klasični antropološki zabran, i socijalni aktivizam koji ima vezu s vremenom Le Pleja preko delovanja mnogih radničkih nacionalnih i internacionalnih organizacija.

Neposredno posle tog istraživanja u Gani, koje je bilo još uvek u antropološkom modu istraživanja ekskolonijalnih prostora, i onog u Keniji, koje je inicirala Međunarodna organizacija rada, započelo je istraživanje sive ekonomije u srcu urbanog industrijskog grada.

To istraživanje, što će biti jedno od dva istraživanja kojima će biti posvećena pažnja u ovom tekstu, odvijalo se u američkom gradu Detroitu, tadašnjem centru automobilske industrije (Supek 2020). I to istraživanje pokazuje postojanje dve komponente. S jedne strane „ga je organizirao Institut za radne i industrijske odnose michiganskog sveučilišta (Institute of Labor and Industrial Relations), a financirao ga Nacionalni institut mentalnog zdravlja (National Institute of Mental Health, Center for Studies of Metropolitan Problems“ (Supek 2020, 12) i vodio Louis Ferman, profesor socijalnog rada na Univerzitetu Mičigen, a, s druge strane, istraživanje je realizovala Olga Supek, antropolog, pod mentorstvom profesora Vilijama Lokvuda s Odeljenja za antropologiju.

Drugo istraživanje se odnosi na urbano tkivo Beograda, Gornji Dorćol, gde je obavljena etnografija sive ekonomije u jednoj stambenoj zgradi (Kovačević i Antonijević 2013).

1 Za potrebe ovog rada pregledano je izdanje iz 1877.

Bez obzira što su ta dva istraživanja i prostorno i vremenski međusobno veoma udaljena iznošenjem i promišljanjem primenjenih metodoloških praksi, želimo da postavimo okvire kvalitativnog, etnografskog, terenskog istraživanja sive ekonomije.

Detroit

Istraživanje sive ekonomije u Detroitu je obavio tim koji je formirao profesor Louis Ferman od pet antropologa i pet istraživača iz drugih disciplina. Ono što daje detaljnu sliku ovog istraživanja je knjiga *Leto u Detroitu*, koja je nastala na osnovu beležaka, dnevnika i sećanja Olge Supek,² tada studentkinje antropologije na Univerzitetu Mičigen. Knjiga obiluje događanjima na samom početku istraživanja i podacima o načinu pristupanja zajednici koja je predmet proučavanja. Naime, glavni cilj istraživanja je bio da se utvrde oblici sive ekonomije u uslovima u kojima je Detroit pogodila ekonomska kriza, posebno kriza automobilske industrije izazvana velikim skokom cene nafte usled izraelsko-egipatskog rata (Jomkipurski rat) 1973. godine. Svaki istraživač je bio zadužen za kvart u koji se doseljavao i započinjao istraživanje. Detaljan opis ulaska u zajednicu i svih teškoća koje su ga pratile čine knjigu Olge Supek svojevrsnim udžbenikom za tu fazu istraživanja (Supek 2020, 61-76). Od nevolja s traženjem stana do prvih kontakata sa stanovnicima kvarta, preko upoznavanja s lokalnim udruženjima³ do početaka punog rada, kroz razgovore s ispitanicima Supek opisuje i probleme i puteve njihovog prevazilaženja.

Istraživanje je osmišljeno i realizovano u tradiciji stacionarnih antropoloških istraživanja koja se u istorijama antropologije obično vezuju za Bronislava Malinovskog i njegov duži boravak na Trobrijanu. Univerzitetske obaveze studenata magistarskih studija su učinile da istraživanje bude ograničeno na nešto više od tri meseca, te je istraživanje nužno bilo intenzivno i ubrzano. Istraživači nisu snimali razgovore, već su zapisivali ono što su smatrali važnim i što se može zapisati u toku razgovora. Detaljni zapis sačinjavali su po sećanju nakon završenog razgovora.

Istraživanje je bilo i participativno, jer se Olga Supek uključila u lokalno udruženje koje se zalagalo za čist i ekološki održiv kvart. Relativno kratko trajanje istraživanja je uslovalo da, naročito na početku, svaki kontakt bude korišćen

2 Kraći izveštaj o ovom istraživanju Olga Supek je objavila neposredno po povratku sa studija u Americi (Supek Zupan 1977).

3 „Možda je najvažniji trenutak u tijeku čitavog istraživanja bio kada sam otkrila postojanje grupe POESAS i postala njezin član. Naime, 22. svibnja pročitala sam u tjednim lokalnim novinama da će se sastati grupa stanovnika koja vodi akcije za održavanje McKennyja, posebno za revitaliziranje njegove trgovačke zone. 27. svibnja pojavila sam se na sastanku grupe u društvenoj prostoriji katoličke crkve sv. Gerarda, predstavila sam se i zamolila da prisustvujem sastanku i upoznam se s njihovim radom. Od tog dana bila sam u bliskoj vezi s nekolicinom „običnih“ građana McKennyja (ali nešto „svjesnijih“), kao i s nekoliko rukovoditelja lokalnih organizacija...“ (Supek 2020, 71)

za budući intervju, da se što pre posećuju razna mesta okupljanja, od barova do lokalnog omladinskog centra, od „garažne rasprodaje“⁴ na travnjaku ispred kuće do manjih trgovina i tržnog centra. Supek preporučuje brzo uspostavljanje rutine koja doprinosi da stanovnici svaki dan vide istraživača kako kupuje mleko ili vozi bicikl stalnom rutom i na taj način ubrzano postaje „prepoznatljiv“.⁵

Dorćol

Nasuprot istraživanju u Detroitu koje je bilo programirano i organizovano od strane naučne organizacije, istraživanje ekonomskog ponašanja stanara jedne zgrade na Dorćolu je plod sticaja slučajnih okolnosti. Autori rada o sivoj ekonomiji stanara te zgrade su istraživača koji je obavio istraživanje poznavali dugo godina. Istraživač je studirao sociologiju i etnologiju i tokom studija učestvovao u više terenskih i anketnih istraživanja (Kovačević i Antonijević 2013, 77), a po preseljenju u jednu zgradu na Dorćolu brzo se upoznao sa komšijama i predložio autorima teksta da obavi istraživanje na tom novom „terenu“. Posle prvog predloga teme o susedskim odnosima, koja nije prihvaćena zbog tada sasvim skorašnjeg istraživanja, istraživač i autori su došli do zajedničke ideje da tema njegovog terenskog istraživanja bude ekonomsko ponašanje stanara, tačnije siva ekonomija (Kovačević i Antonijević 2013, 78).

S obzirom na to da njegovo istraživanje nije bilo institucionalno organizovano, on nije mogao da se legitimise kao istraživač i stanarima zgrade je pristupio isključivo u ulozi komšije. To znači da nije bio u mogućnosti da obavlja intervjue, već da razgovara sa stanarima uz stalnu opasnost da se vidi da je uz podatke dobijene razgovorom koristio i posmatranje, naročito kada je u pitanju bila potrošnja stanara, posebno kupovina i cene kupljene robe, garderoba, automobili, odlasci na odmor, uređenje i renoviranje stanova. Podaci o opažljivoj potrošnji, zajedno s onim dobijanim razgovorom bili su dragoceni za autore koji su ih upoređivali sa podacima o redovnim prihodima stanara uočavajući znatno uvećane kupovne moći.⁶

4 „S Devvom sam obišla nekoliko yard-sales i prošetala po svom neighborhoodu. U jednoj smo kući sreli stariju ženu koja je govorila jakim akcentom i rekla nam da je iz Bavarske. Živi u McKennyju već 22 godine, nema djece. Vrlo se prijateljski ponašala. Prije toga smo bile na još dvije yard-sales i na jednoj od njih sam kupila bicikl. (...)Većina tih prodaja povezana je izgleda sa selidbama ili s proljetnim čišćenjem kuće. Na jednoj od prodaja primijetila sam da nekoliko žena zajednički prodaje stvari iz nekoliko kuća.“ (Supek 2020, 69)

5 „...prvi korak koji vodi prihvaćanju ili neprihvaćanju novog lica u susjedstvu. Rješenje je bilo u rigoroznom stjecanju novih „navika“: odlaženje u isto vrijeme uvijek u iste trgovine, razgovor s djecom pred kućom, čitanje lokalnih novina i sudjelovanje na lokalnim priredbama, vožnja ulicama biciklom u poslijepodnevnim satima kada je većina stanara kod kuće i na travnjacima ispred svojih kuća. Na taj su se način ljudi ipak navikli na prisustvo novog lica i već znanje da tu postojim olakšavalo je kasnije pristupanje ljudima i postavljanje pitanja.“ (Supek 2020, 42)

6 „Percipirana kupovina prehrambenih i odevnih proizvoda govori o kupovini skupih predmeta i potpunom odsustvu štedljivosti i traganja za jeftinijim proizvodima. Prema tome,

Iako ne postoji o tome zapis u tekstu o ekonomskom ponašanju stanara u jednoj zgradi na Dorćolu, može se pretpostaviti da je istraživač u priličnoj meri koristio „komšijska ogovaranja“ kao izvor za utvrđivanje i prihoda i rashoda stanara do kojih mnogo teže dolazi etablirani i legitimizovani istraživač.

Istraživanje je trajalo nepune dve godine (Kovačević i Antonijević 2013, 88), što je omogućilo istraživaču da se u potpunosti integriše u ispitivanu zajednicu u ulozi komšije i da tu ulogu maksimalno iskoristi za dobijanje podataka.

Etički problemi istraživanja sive ekonomije

I pre pojave etičkih „pravilnika“ koji često usmeravaju istraživanje (Tepavčević i Milenković 2008), etička pitanja su se javila i to upravo u proučavanju sive ekonomije. Najkraće rečeno, informanti se, dajući podatke o sopstvenoj aktivnosti u sive ekonomskoj zoni, mogu autokriminalizovati. U sasvim konkretnim situacijama istraživač može doći do podataka koje bi različiti državni organi mogli iskoristiti protiv ispitanika koji je opisao svoju delatnost. S obzrom na to da je neoporezovanje delatnosti jedna od ključnih, a, po nekim shvatanjima, određujuća osobina sive ekonomije, prvi državni organ koji bi mogao da iskoristi sakupljanje podatke je poreska policija. U onim delatnostima koje, osim izbegavanja poreza, imaju i oblike kriminalnog ponašanja prikupljeni podaci bi mogli informante izložiti policijskom delovanju. Etički problemi se kreću od pitanja da li istraživač uopšte sme da istražuje nešto što bi ispitanika moglo da ugrozi, preko pitanja saglasnosti ispitanika da bude ispitivan o svojoj sive ekonomskoj delatnosti, do problema deponovanja podataka i načina na koji se oni objavljuju. Državni propisi su najčešće veoma oštri, i to ne samo prema ispitaniku, već i prema istraživaču. Naime, prikrivanje kršenja propisa se kvalifikuje kao saučesništvo. Stoga se istraživači nalaze u dvostrukom problemu: kako zaštititi ispitanika, ali i kako zaštititi sebe od sankcija.

Odustajanje od istraživanja svakako nije rešenje. Jedan od predloga je saučesništvo (Complicity) koje predlaže antropolog Džordž Markus (Marcus 1977), ali koje u njegovom konceptu ishoduje u bivokalizmu istraživača i ispitivanog, što nije prihvaćeno ni u antropologiji. Ipak, koncepte saučesništva treba uzeti u razmatranje, i to ne samo kao oblik brzog uključivanja u zajednicu, već ga postaviti istraživaču kao slobodan izbor.⁷

U dva istraživanja koja su prikazana u ovom radu etička pitanja su se postavljala i rešavala na različite načina. Istraživanje u Detroitu je bilo pod stro-

samo na potrošnji koja je bila vidljiva našem posmatraču uočava se razlika između prihoda realizovanih u redovnom zaposlenju i potrošenog novca, što govori o znatnom dopunskom prihodu“ (Kovačević i Antonijević 2013, 80).

7 Markus kao primer brzog uključivanja u zajednicu putem saučesništva navodi čuveno istraživanje Kliforda Gerca koji je prisustvovao zabranjenim borbama petlova i zajedno s posmatračima bežao prilikom upada policije. Njegov status u zajednici se drastično promenio i od neprihvatanja i izbegavanja prerastao u prihvatanje i bliskost (Marcus 1997, 88-91).

gom kontrolom naučnih i javnih institucija i istraživači su bili u obavezi da precizno obaveste ispitanike o ciljevima i svrsi istraživanja.⁸ Nasuprot tome, istraživanje na Dorćolu nije bilo institucionalno etabliano i istraživač je postupao prema svom nahođenju, rukovođen ciljem da dobije podatke o vrstama i obimu sive ekonomije u ispitivanoj zajednici. Stoga je bio u prilici da pita i (posmatra) sve što je u domenu „komšijske“ komunikacije, a da ne postane previše ljubopitljivi komšija. Zaštita podataka od državnih organa obavljala se i na slične i na različite načine. Istraživači u Detroitu su, osim anonimizacije podataka, razmišljali da ih deponuju van granica SAD, s obzirom na to da je Detroit blizu kanadske granice. Ova razmišljanja su svakako bila podstaknuta velikim aparatom poreske policije (IRS) u Americi. Kovačević i Antonijević, koji su vodili dorćolskog istraživača-komšiju, u dogovoru s njim nisu imali informaciju o adresi zgrade u kojoj je stanovao. On je ispitanike vodio po brojevima, i to ne po broju stana u zgradi, već po brojevima koje je sam odredio. I pored tih „zaštitnih“ elemenata, i sam istraživač u zgradi i autori teksta su bili u lancu „saučesništva“ koji je prekinut nesrećnim okolnostima, tj. smrću istraživača.

Svako istraživanje sive ekonomije se suočava s ovim i drugim etičkim pitanjima. Institucionalna istraživanja su uokvirena etičkim kodeksima, koji u istraživanju sive ekonomije, pogotovo u onim zonama u kojima se siva ekonomija dotiče i prepliće s kriminalom, mogu biti veoma ograničavajuća. Sasvim konkretno: kako prodavca robe nepoznatog porekla ubediti da je istraživanje u pitanju, a ne istraga komunalne ili redovne policije, i kako ga uveriti da će ostati sasvim anonimn; ili kako pristupiti vlasniku kafića u kome osoblje neredovno izdaje fiskalne račune.

Istraživač sive ekonomije se nalazi u vrlo lošem trouglu okolnosti koji sačinjavaju etički kodeksi, krivični zakon i cilj istraživanja, tj. nastojanje da se dođe do podataka o sivoekonomskoj delatnosti. Izlaz iz te situacije se može naći u drugačijoj strategiji istraživanja koja se iz opisa same sivoekonomske delatnosti premešta u istraživanje uslova i uzroka. Iskazi ispitanika koji osvetljavaju ovako koncipirano istraživanje ne moraju biti autokriminalizujući, a podaci mnogo manje opasni i za ispitanika i za istraživača. To, naravno, ne umanjuje probleme koji poizilaze iz nužnog uvida u samu delatnost ispitanika.

Etički kodeksi⁹ zahtevaju da se istraživač legitimise, da otvoreno ispitaniku opiše cilj istraživanja i da mu garantuje anonimnost. Ukoliko se participativno istraživanje podvede pod te zahteve, participativnost postaje samo tehnika približavanja ispitanicima. Nasuprot tim kodeksima, participativnost bez legitimisanja omogućava ne samo socijalno približavanje ispitanicima, već i pristup onim informacijama koje bi ispitanici prećutali u strahu od lažne identifikacije.

8 Istraživači u Detroitu nisu detaljno obavestavali ispitanike o svojoj ekonomiji kao glavnoj temi istraživanja, već je to bilo sakriveno u opšte formulacije: „društvena struktura“ i „lokalna ekonomska situacija“ (Supek 2020, 74).

9 Sveukupni uticaji etičkih kodeksa su izazvali snažan otpor istraživača. Iz brojnih tekstova izdvajamo jedan od najnovijih, poznatog antropologa Krisa Šora (Shore 2024).

Sve nedoumice oko identifikacije istraživača i čuvanja kriminalizujućih podataka se mogu izbjeći pomeranjem fokusa istraživanja. Ukoliko se opis tehnika sivoekonomskog ponašanja maksimalno ostavi po strani i samo konstatuje, a istraživanje usmeri ka socijalno-ekonomskim uslovima nastanka te delatnosti, mnoge kontroverze koje proizilaze iz kodeksa i zakona prestaju da budu ograničavajuće. Utvrđivanje socijalne i ekonomske pozicije aktera sivoekonomske delatnosti ostaje teško u meri u kojoj je uopšte težak etnografski rad u tim sredinama. S druge strane, motivacija aktera se može utvrđivati i direktno, ali i kroz realizovanu ili željenu potrošnju.

Da li je moguće izgraditi idealni model istraživanja sive ekonomije?

Navedena dva istraživanja, dosta različita u metodološkom pogledu, daju mogućnost da se napravi okvir istraživanja koji može biti ciljani model. Pokušaćemo da napravimo jedan takav okvir uz ogradu da je njegova izvodljivost zavisna od spoljnih okolnosti koje ga mogu deformisati, pa i negirati.

U tematskom okviru istraživanja potrebno je razdvojiti dva cilja: utvrđivanje same sivoekonomske delatnosti i istraživanje uslova i uzroka. Ova dva cilja zahtevaju i dva istraživačka postupka. Utvrđivanje vrste i načina odvijanja sive ekonomije zahteva istraživački postupak koji sadrži ulazak i prilaženje istraživanoj populaciji na način kako je opisano u navedena dva rada bez obzira na razlike. Varijacije su moguće u zavisnosti od želje i mogućnosti da se (ne) poštuju etički kodeksi. Takođe se postavlja pitanje u kojoj meri zakoni i propisi dozvoljavaju vaninstitucionalna istraživanja. Kada bi se gradio idealni model, ne bi se obraćala pažnju na to, već preporučili oni postupci koji bi obezbeđivali punije podatke. U tom smislu bi svakako bio predviđen terenski rad dugog trajanja da bi se izbeglo da dugo ulaženje u zajednicu ostavi malo vremena za samo istraživanje. Idealni model istraživanja bi eliminisao sve ono što ga otežava, pa tako i obavezno, detaljno i potpuno legitimisanje istraživača koje stvara nepoverenje i otklon ispitanika. Ukoliko bi, zbog etičkih kodeksa i državne kontrole, bilo obavezno ispitanike informisati o istraživaču i njegovim ciljevima, duži boravak na terenu bi omogućio da se to uradi u fazama i da ispitanici i pre završetka terenskog rada budu u potpunosti obavešteni o tome ko je i zašto bio u njihovoj sredini i pitao ih o njihovim životima.¹⁰

Idealni model bi takođe prenebregao finansiranje kao drugu determinantu iz socijalnog okruženja, uz svest da te okolnosti praktično onemogućavaju

10 Na primer, u prvom predstavljanju istraživač bi mogao da o sebi kaže kako je student doktorskih studija na univerzitetu, u kasnijem razgovoru da studira ekonomiju/sociologiju/antropologiju, pa tek kasnije da ga zanimaju privređivanje i potrošnja, da bi tek pri kraju ili na samom na kraju, ako je uopšte potrebno, rekao da ispituje ili je ispitivao sivu ekonomiju u toj zajednici.

svako idealno zamišljeno istraživanje. Očekivano je da nije moguće naći finansiranje za još veći broj istraživača (u Detroitu je bilo 10), koji bi pokrili sivu ekonomiju ne samo teritorijalno već i po vrstama koje se samo u manjoj meri poklapaju s teritorijom. I pored toga, zamišljanje idealnog istraživanja ima smisla kao izgradnja modela kome treba težiti.

Dugotrajan boravak na terenu u statusu integrisanog posmatrača omogućava da se istraživanje po obavljenoj etnografiji sive ekonomije usmeri u pravcu uzroka i funkcija. To znači da istraživač uzme u obzir realnu ekonomsku situaciju, prihode, rashode, stvarnu i željenu potrošnju, realni socijalni status, kao i željeni, aspiracije, tj. prestiž, etnosocijalno shvatanje društvene pokretljivosti, mikrosocijalne odnose. Istraživanje bi obuhvatalo ekonomsku situaciju ispitivanog nosioca sivoekonomske aktivnosti, kao i cele porodice, kompletan porodični budžet sa što je moguće više detalja o prihodu i rashodu. Istraživanje rashoda bi se obavilo u skladu s istraživanjima potrošnje koje obuhvata i željenu potrošnju, tj. ekonomske ciljeve pojedinca i porodice. Podrazumeva se da će istraživanje početi od opisa realnog socijalnog statusa, a obuhvatiti i željeni socijalni status, što uključuje i socijalne aspiracije, kao i sredstva za postizanje prestiža. Etnosocijalno shvatanje vertikalne pokretljivosti obuhvata stavove o tome kako se postiže napredovanje u društvenoj strukturi, kako se sagledava sopstveni položaj, putevi njegovog unapređenja i bojazni od gubitka stečenog. Status u mikrosocijalnom okruženju, kao što su šira rodbinska grupa, komšiluk ili, kod zaposlenih, grupa zaposlenika tamo gde rade. Taj korpus informacija bi omogućio da se sagleda aktivnost u okviru sive ekonomije i ukaže na njene uzroke i funkcije.

Postavlja se pitanje da li bi društvu (državi i politici) ovakvo istraživanje mnogo više pomoglo u formiranju strategija i pisanju rezolucija od ekonomsko-stastičkog nagađanja o procentu učešća sive ekonomije u BDP i nestručnim savetima za njeno „suzbijanje“.

Literatura

- Bangaser, Paul. 2000. *The ILO and the informal sector: an institutional history*. Geneva: International Labour Organization
- Hart, Keih. 1973. "Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana", *The Journal of Modern African Studies*, 11(1): 61–89.
- Kovačević, Ivan i Dragana Antonijević. 2013. „Ogled iz antropologije sive ekonomije: ekonomsko ponašanje stanara jedne zgrade na Dorćolu“. *Etnoantropološki problemi* 8 (1): 75–94. <https://doi.org/10.21301/eap.v8i1.4>.
- Le Play, Frédéric. (1855) 1877–1879. *Les ouvriers européens: études sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe, d'après les faits observés de 1829 à 1879*. 2e éd. 6 vols. Tours: A. Mame et fils.
- Marcus, George E. 1997. "The Uses of Complicity in the Changing Mise-en-Scene of Anthropological Fieldwork", *Representations*, 59 (Special Issue: The Fate of "Culture": Geertz and Beyond): 85–108. <https://doi.org/10.2307/2928816>

- Shore, Cris. 2024. "The Bureaucratization of Ethical Integrity: Research Ethics Committees and Imaginaries of Risk." *Anthropology Today* 40(2): 8–10. <https://doi.org/10.1111/1467-8322.12872>
- Supek, Olga. 2020. *Ljeto u Detroitu: studija jedne gradske četvrti iz perspektive ekonomske antropologije*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo
- Supek Zupan, Olga. 1977. Od teorije do prakse i nazad. *Narodna umjetnost* 13: 57–76.
- Tepavčević, Bojan i Miloš Milenković. 2008. „Antropologija i kao primenjena etika: teorija i metod 'skriveni' u Etičkom kodeksu Američke antropološke asocijacije“. *Etnoantropološki problemi* 3 (1): 177–203. <https://doi.org/10.21301/eap.v3i1.9>.

Ivan Filip Kovačević

Problems of Qualitative Research on the Informal Economy

Abstract: Drawing on a comparative analysis of two studies of the informal economy conducted in Detroit and Belgrade, this paper seeks to develop an ideal model for the qualitative investigation of informal economic practices. Particular attention is paid to the duration and organization of fieldwork, the researcher's entry into the research setting, the process of establishing legitimacy and trust within the community, and the substantive focus of the research. The proposed model advocates prolonged engagement in the field, the gradual legitimation and social embeddedness of the researcher, and a phased approach to the development of research themes. The first phase is devoted to identifying and documenting informal economic practices and the contexts in which they occur. The second shifts the focus towards the socioeconomic conditions and social processes that generate, shape, and sustain participation in the informal economy. Such an approach encompasses not only respondents' objective economic circumstances – including income and expenditure – but also actual and desired patterns of consumption, perceived and aspired social status, aspirations and orientations towards prestige, ethnosocial understandings of social mobility, and microsocial relations. By incorporating these dimensions, qualitative fieldwork can move beyond the mere estimation of the scale of the informal economy towards an empirically grounded understanding of the social mechanisms underlying it. Even when adapted to the constraints and standards of the scientific community and the wider social environment, a realistically achievable version of the proposed ideal model could generate substantially richer and more analytically meaningful knowledge than approximate quantitative estimates of the extent of the informal economy.

Keywords: informal economy, informal economic practices, qualitative research, ethnographic fieldwork, researcher legitimacy, social embeddedness, research methodology, ideal model

Primljeno/Received: 20. 8. 2026.

Prihvaćeno/Accepted for publication: 9. 9. 2026.